

Philippe Foro, *Włochy faszystowskie*

przeł. Katarzyna Jokes

Avalon, Kraków 2008, ss. 318

W 2008 r. nakładem krakowskiego wydawnictwa Avalon i dzięki wsparciu Krajowego Centrum Książki Ministerstwa Kultury Republiki Francuskiej ukazała się książka francuskiego historyka Philippe Foro *Włochy faszystowskie*.

Jej autor, profesor w Instytucie Katolickim w Tuluzie oraz wykładowca w Uniwersytecie Toulouse-Le Mirail, już wcześniej poświęcił tematyce współczesnych Włoch dwie inne prace, które jak dotąd nie zostały przetłumaczone na język polski: *Les transitions italiennes*, opublikowaną w 2004 r. oraz obszerne studium, przygotowane wspólnie z włoskim historykiem Alberto Bianco *L'Italie de Mussolini à Berlusconi* z 2005 r.

Pojawienie się na naszym rynku wydawniczym opracowania na temat włoskiego faszyzmu jest wydarzeniem niezwykle pożądanym i od dłuższego czasu oczekiwanym, zważywszy, że problematyka dwudziestolecia faszystowskiego budzi duże zainteresowanie, a stosunkowo niewiele dzieł z tej dziedziny trafia do rąk polskich czytelników¹.

We *Włoszech faszystowskich* Philippe Foro zastosował tradycyjnie przyjmowane w naukowej literaturze ramy czasowe, obejmujące lata 1919–1945, które odpowiadają zasadniczo okresowi między pierwszą i końcem drugiej wojny światowej. Taki czas pozwala uwidocznić wyraźną cezurę w historii współczesnej Włoch, jaka następuje pomiędzy okresem „Włoch liberalnych” (obejmującym lata 1861–1919) a I Republiką, która rozpoczyna się po zakończeniu II wojny światowej. Książka składa się z sześciu rozdziałów, opatrzonych kalendarium z lat 1918–1945, aneksem biograficznym oraz bibliografią i indeksem.

W pierwszym rozdziale pt. *Kres włoskiego liberalizmu i narodziny faszyzmu* autor przedstawia wydarzenia, które doprowadziły do powstania w Mediolanie w marcu 1919 r. *Fasci di Combattimento*, a następnie do marszu na Rzym w październiku 1922 r. Do elementów, które przyspieszyły wzrost znaczenia ruchu faszystowskiego we włoskim życiu politycznym i społecznym, francuski historyk zalicza: konsekwencje zakończenia I wojny światowej (mit

¹ Wśród współczesnych historyków zajmujących się problematyką funkcjonowania faszystowskiego państwa, jego dokonania społeczno-gospodarczym oraz ideologią faszystowskiej należy wspomnieć między innymi takich uczonych jak Giovanni Mira, Luigi Salvatorelli, Alberto Aquarone, Enzo Santarelli, Renzo De Felice, Ernst Nolte, Eugen Weber, Michael A. Ledeen, George L. Mosse, Pierre Milza, oraz Emilio Gentile, Giuseppe Parlato, Francesco Perfetti, Luciano Zani, Nicola Tranfaglia, Vittorio Vidotto i Giovanni Sabbatucci. Z opracowań wspomnianych badaczy włoskiego faszyzmu w Polsce ukazała się jedynie książka Renzo De Felice, poprzedzona wstępem J.W. Borejszy *Interpretacje faszyzmu*, Czytelnik, Warszawa 1976 oraz opracowanie *Faszyzm: hitlerowskie Niemcy, Włochy Mussoliniego* przygotowane przy współpracy Pierre’a Milzy, BGW, Warszawa 1992.

„kalekiego zwycięstwa”), wyprawę na Fiume Gabriele D’Annunzio (1919–1920), powszechny kryzys gospodarczy, napięcia społeczne związane ze wzrostem sympatii do bolszewizmu (tzw. biennio rosso) oraz stopniowe załamanie się struktur państwa liberalnego, podkreślając, iż marsz na Rzym 28 października 1922 r. zainauguował nową epokę w historii Włoch.

Tej nowej epoce, która rozpoczęła się oficjalnie wraz z dojściem Benita Mussoliniego do władzy w październiku 1922 r., a pełną formę osiągnęła po zamachu stanu z 3 stycznia 1925 r., poświęcony jest drugi rozdział pt. *Wprowadzenie dyktatury i funkcjonowanie państwa faszystowskiego*. Autor, opisując ten niezwykle istotny w historii włoskiego państwa faszystowskiego okres, kiedy zerwana została wszelka legalność ustrojowa, a rząd Mussoliniego przybrał charakter totalitarny, analizuje takie elementy, jak: stopniowe przeciwstawienie się systemowi demokracji parlamentarnej, akcentowanie pierwiastków nacjonalizmu i imperializmu, kult wodza – charyzmatycznego przywódcy, dominującą rolę w życiu politycznym partii faszystowskiej PNF (Partito Nazionale Fascista – Narodowa Partia Faszystowska) o charakterze militarnym, powszechne stosowanie przymusu i terroru, wprowadzenie systemu korporacyjnego w gospodarce, a także ustawodawstwa rasistowskiego w 1938 r.

W kolejnych rozdziałach Philippe Foro przedstawia najważniejsze cechy faszystowskiego państwa „totalnego”, a w szczególności politykę stopniowego podporządkowywania i kontroli społeczeństwa (III rozdział), kulturę faszystowską (IV rozdział) oraz politykę gospodarczą (V rozdział). W szczególności w rozdziałach trzecim (*Spoleczeństwo włoskie w okresie faszyzmu*) i czwartym (*Kultura i sztuka Włoch faszystowskich*) autor, wychodząc z założenia, że głównym celem państwa Mussoliniego miała być faszyzacja społeczeństwa, podporządkowanie świata kultury oraz stworzenie „nowego człowieka” przedstawia najważniejsze instytucje faszystowskie (Akademia Włoska) i opisuje najsłynniejsze inicjatywy kulturalne (*Encyklopedia włoska*, wielkie prace archeologiczne), działalność organizacji młodzieżowych, system szkolnictwa, uniwersytetów i GUF (Gruppi Universitari Fascisti), a także organizacji zawodowych (Dopolavoro), zwracając jednocześnie uwagę na propagandową rolę kina i sportu w życiu społeczeństwa. Wspomina też o stosunkach państwo–kościół (pakty laterańskie z 1929 r.) i opozycji antyfaszystowskiej. W osobnym podrozdziale zatytułowanym *Kontrola społeczeństwa* analizuje główne założenia systemu korporacyjnego, który wszak był podstawowym elementem polityki gospodarczej faszyzmu, przedstawiając go zasadniczo jako trzecią drogę, którą zastosował faszyzm, „wyprzedzając liberalny kapitalizm i pokonując komunizm” (s. 81). Doktrynie gospodarczej włoskiego faszyzmu Philippe Foro poświęcił zresztą stosunkowo dużo uwagi w osobnym rozdziale pt. *Gospodarka włoska w okresie faszystowskim: niezdecydowany liberalizm w poszukiwaniu autarkii*. Kreśląc ewolucję koncepcji ekonomicznych Mussoliniego, a w szczególności „przejście od polityki liberalnej, która nie wykluczała woluntarystycznych gestów z początku lat 20. do państwowego kapitalizmu” (s. 137), skoncentrował się jednak przede wszystkim na polityce autarkicznej. W szczególności do czynników, które doprowadziły do wprowadzenia autarkii we Włoszech, zalicza: 1) kryzys gospodarczy z 1929 r.; 2) wzmoczoną totalizację systemu; oraz 3) wojnę w Etiopii w 1935 r. i sankcje Ligi Narodów w 1935 r. Foro zwrócił jednocześnie uwagę na tak popularne akcje reżimu jak „bitwa o zboże”, wielkie prace melioracyjne, polityka antyemigracyjna i pronatalistyczna w latach 20. aż po politykę wielkich robót miejskich, które stały się symbolem lat 30.

Z kolei polityce zagranicznej oraz udziałowi Włoch w II wojnie światowej poświęcone są rozdziały VI i VII. W rozdziale szóstym pt. *Polityka zagraniczna Włoch faszystowskich* przedstawiono główne problemy włoskich stosunków z zagranicą od lat dwudziestych, a mianowicie trudne relacje z Francją, które na arenie polityki międzynarodowej Mussolini starał się równoważyć poprzez dobre stosunki z Wielką Brytanią, uregulowanie kwestii Fiume w 1924 r., dążenie do utworzenia strefy wpływów w Europie naddunajskiej i na Bałkanach,

okupację zbrojną Korfu aż po wojnę w Etiopii i udział w hiszpańskiej wojnie domowej, które ostatecznie przypieczętowały przystąpienie Włoch do paktu antykominternowskiego z Niemcami i Japonią (6 listopada 1937 r.) oraz wystąpienie z Ligi Narodów (11 grudnia 1937 r.).

Sytuację Włoch w chwili przystąpienia do wojny francuski historyk analizuje szerzej w rozdziale siódmym pt. *Włochy faszystowskie w okresie II wojny światowej*. Philippe Foro przedstawił wszystkie elementy, które jego zdaniem doprowadziły do stopniowej coraz większej zależności strategicznej Włoch od Niemiec i w rezultacie do upadku Mussoliniego, zwracając szczególną uwagę na słabe przygotowanie wojskowe Włochów, zgubne rezultaty „wojny równoległej”, klęski militarne w Afryce północnej i w Grecji oraz utratę kontroli nad Morzem Śródziemnym.

W ostatnim rozdziale *Włochy między wojną wyzwolenczą a wojną domową* koncentruje się zasadniczo na latach 1943–1945, obejmujących okres od ogłoszenia zawieszenia broni 8 września 1943 r. a końcem wojny w kwietniu 1945 r. Przedstawiając trudną sytuację kraju, rozdartego pomiędzy okupantami niemieckimi na północy a aliantami, którzy wylądowali na Sycylii i po wyzwoleniu Neapolu 1 października 1943 r. postępowali w głąb Półwyspu, Foro poświęcił szczególną uwagę funkcjonowaniu Włoskiej Republiki Społecznej (RSI).

Przedstawiony układ dzieła należy uznać za logiczny i przejrzysty, jednak już na pierwszy rzut oka widać, że ograniczenie charakterystyki tak złożonego problemu, jakim był włoski faszyzm do zaledwie 318 stron, zmusiło autora do dokonania zabiegu pewnego zamierzonego wyboru oraz syntetycznego, a nieraz uproszczonego przedstawienia niektórych ważnych kwestii.

Najwięcej wątpliwości w tym zakresie budzi ostatni rozdział *Włochy między wojną wyzwolenczą a wojną domową*, poświęcony okresowi Włoskiej Republiki Społecznej, a w szczególności podrozdział *Okupacja niemiecka i środki przymusu* (s. 240–244) oraz *Partyzantka i ruch oporu* (s. 249–251). Dokonując analizy lat 1943–1945, francuski historyk słusznie podkreślił, że stanowią one „najmroczniejszy okres w dziejach zjednoczonych Włoch” (s. 229). We wspomnianym podrozdziale opisuje prześladowania włoskiej ludności cywilnej, a przede wszystkim Żydów na terenach okupowanych przez III Rzeszę w *Alpenvorland* (obejmującym prowincje Trydentu, Bolano, Belluno – pod zwierzchnictwem gauleitera Karyntii Franza Hofera) i w kierowanym przez gauleitera Tyrolu *Adriatisches Küstenland*, składającym się z prowincji Gorycji, Poli, Udine, Triestu, Fiume i Słowenii. Pisząc o polityce represji, autor wspomina o łapanek i deportacjach włoskich Żydów (między innymi o słynnej sprawie tak zwanego „złotego okupu” Żydów rzymskich z 26 września 1943 r.) oraz o obozach koncentracyjnych utworzonych przez władze RSI (Repubblica Sociale Italiana – Włoska Republika Społeczna) w Fossoli di Carpi, Gries w prowincji Bolzano, Borgo San Dalmazzo pod Cuneo i San Sabba (nie „Santa Sabba” – s. 243), w Trieście, który z racji bliskości łuszcarni ryżu nazywano „risiera” (nie „riziera”, s. 243). Stwierdzenie autora, iż „obozy te były często tylko pierwszym etapem przed deportacją do nazistowskich obozów zagłady” (s. 243), wymaga jednak pewnego uściślenia. Chociaż wspomniane wcześniej obozy w Fossoli, Grieg i Borgo San Dalmazzo miały charakter miejsc internowania (tak zwane Polizei- und Durchgangslager), z których włoskich Żydów przewożono do obozów w Auschwitz, Bergen Belsen, Buchenwald i Ravensbrück, jednak powstała na przełomie października–listopada 1943 r. La Risiera di San Sabba w Trieście miała inny charakter. Określany mianem „Polizei-Haftlager” i przeznaczony zarówno dla Żydów, jak i członków włoskiego ruchu oporu, był to jedyny obóz koncentracyjny działający we Włoszech w okresie RSI (szacuje się, że zamordowano tam 4–5 tys. więźniów). Kierował nim SS-Gruppenführer Odilo Globocnik, który jeszcze przed powrotem do Włoch w 1943 r., wsławił się masowymi zbrodniami w Lubelskiem i Białostockiem, a także kierownictwem obozów w Bełżcu, Sobiborze i Treblince II. Autor słusznie zauważył, iż, chociaż

zasadniczą odpowiedzialność za łapanki i deportacje włoskich Żydów ponoszą Niemcy, to nie można zapominać, że „Republika Socjalna była ich gorliwym pomocnikiem” (s. 243). Niemniej jednak stwierdzenie, iż program przyjęty na kongresie faszystów w Weronie potwierdził antysemitkę ustawodawstwo z 1938 r. (s. 243), nie jest do końca poprawne. Dopiero artykuł 7 przyjętej 14 listopada 1943 r. na I Kongresie Partii Faszystowskiej Republikańskiej Karty Werońskiej (Carta di Verona) głosił, iż „przynależący do rasy żydowskiej są cudzoziemcami i w czasie tej wojny należą do narodów nieprzyjacielskich”, o czym nie było mowy w „Manifestie rasistowskim” z 14 lipca 1938 r., który wprowadził zasady segregacji rasowej, ale ograniczył się tylko do stwierdzenia, że „Żydzi nie należą do rasy włoskiej [...] lecz stanowią jedynie ludność Włoch, która nie uległa asymilacji, ponieważ była skonstruowana z nieeuropejskich elementów rasowych”². Podobnie też dopiero dekretem ministra spraw wewnętrznych Guida Buffarinię z 30 listopada 1943 r. nakazano internowanie Żydów w obozach koncentracyjnych i konfiskatę całego majątku, o czym nie było mowy we wcześniejszych rozporządzeniach³. Należy zaznaczyć, że o samej polityce rasistowskiej włoskiego faszystów autor wspominał już w trzecim rozdziale poświęconym antysemitce i radykalizacji faszystów w roku 1938. Analizując politykę rasistowską włoskiego faszystów, Foro słusznie zauważył jej dwukierunkowy charakter, odróżniając politykę rasową w Etiopii, zapoczątkowaną oficjalnie po zwycięstwie Włoch w 1935 r. i zmierzającą głównie do separacji rasowej usankcjonowanej dekretem wydanym przez Aleksandro Lessona z 19 kwietnia 1937 r., od polityki antysemitki, którą rozpoczęto dopiero w roku 1938 (zainicjował ją wspomniany Manifest naukowców rasistowskich). Współcześni historycy zajmujący się tą problematyką (Renzo De Felice, Michele Sarfatti, Enzo Collotti) podkreślają, iż wprowadzenie ustawodawstwa rasistowskiego przeciwko Żydom we Włoszech wynikało przede wszystkim ze zbliżenia do hitlerowskich Niemiec, do którego doprowadziła przede wszystkim wojna abisyńska i sankcje gospodarcze ze strony Ligi Narodów. Foro stara się natomiast wykazywać włoskie źródła „leggi razziali”, zaliczając do nich: 1) związek pomiędzy apogeum idei imperialistycznych i rasistowskich idei antysemitki, 2) antysemityzm jako wznowienie upragnionej przez Mussoliniego rewolucji faszystowskiej, o czym zdaniem autora miało świadczyć dobitnie przemówienie Mussoliniego z 25 października 1937 r. W ten sposób według francuskiego historyka „polityka antyburzowa i rasistowska miały być elementami trzeciej fali rewolucji faszystowskiej, po marszu na Rzym i wprowadzeniu dyktatury na podstawie mowy z 3 stycznia 1925 roku” (s. 108). Nie odmawiając słuszności tej tezy Philippe Foro, nie można jednak pomijać nacisków III Rzeszy na faszystowskie Włochy w kwestii wprowadzenia ustaw rasistowskich w 1938 r.⁴

Wynikiem pewnego zamierzonego wyboru ze strony autora jest też zapewne znajdujący się na końcu książki aneks biograficzny. Trudno bowiem zrozumieć, dlaczego wymienia on wśród ważnych postaci reżimu faszystowskiego „Eddę Mussolini, małżonkę Galeazzo Ciano” (s. 298, 299), pomijając jednocześnie tak ważne postacie włoskiej sceny politycznej jak: politycy liberalni, którzy wkrótce po marszu na Rzym opowiedzieli się przeciwko polityce Benita Mussoliniego: Giovanni Giolitti, Francesco Sforza, Francesco Saverio Nitti; przywód-

² Cyt. za: W. Kozub-Ciembroniewicz, *Żydzi w doktrynie włoskiego faszystów na tle Manifesto degli Scienziati razzisti z 14 lipca 1938 roku*, SnFiZH, t. XV, Wrocław 1992, s. 38.

³ Por. E. Collotti, *Il fascismo e gli ebrei*, Roma-Bari 2006, s. 126, 127.

⁴ Wspomina o tym szerzej Renzo De Felice, *Storia degli ebrei sotto il fascismo*, Torino 1993, s. 139–148. Tezę tę podziela również Wiesław Kozub-Ciembroniewicz, który pisze m.in.: „U źródeł zasadniczej ewolucji ideologicznej włoskiego faszystów w kierunku antysemityzmu i rasizmu znajdowały się przyczyny związane ze wzrastającą zależnością Włoch od hitlerowskich Niemiec w drugiej połowie lat trzydziestych”. Zob. W. Kozub-Ciembroniewicz, *Doktryny włoskiego faszystów i antyfaszystów w latach 1922–1939*, Zeszyty Naukowe UJ, Kraków 1992, s. 87.

cy opozycji antyfaszystowskiej: Giacomo Matteotti, Antonio Gramsci; ksiądz Luigi Sturzo, Giovanni Amendola, Benedetto Croce czy eksnacionaliści: Enrico Corradini i Francesco Coppola. Podobnie też obok sylwetki naczelnego ideologa włoskiego antysemityzmu Giovanniego Preziosi należałoby się spodziewać wzmianki o Guido Landra, Lidio Cipriani i Juliusie Evoli.

Dość niekonwencjonalny jest też układ bibliografii. Jakkolwiek Foro we wstępie zaznacza, że „ze względu na ogrom zagadnienia bibliografia jest wynikiem wyboru i w żadnym razie nie jest wyczerpująca” (s. 311) i w miarę możliwości stara się wymieniać opracowania, które ukazały się stosunkowo niedawno, to jednak należy podkreślić, że sposób przedstawienia zakresu źródłowego dzieła jest nietypowy. Bibliografia w ostatecznej formie obejmuje półtora strony i zawiera jedynie pozycje ogólne, „które nie zostały uwzględnione w przypisach”. Taki układ powoduje trudności ze zrozumieniem prawdziwej zawartości bibliograficznej dzieła i nie ułatwia czytelnikowi wykorzystania wskazówek źródłowych. Należy też podkreślić, że autor nie korzystał ze zbiorów archiwalnych, opierając się jedynie na gotowych pozycjach książkowych i preferując wyraźnie dzieła, które ukazały się w języku francuskim.

Po dokładnej lekturze *Włoch faszystowskich* odnosi się wrażenie, że chociaż Philippe Foro starał się przedstawić dzieje włoskiego faszyzmu we wszystkich jego aspektach, wiele ważnych kwestii zostało przez niego jedynie ogólnie zasygnalizowanych i że książka ta przeznaczona jest raczej dla czytelników chcących poznać ogólnie historię Włoch w latach 1919–1945, podczas gdy znawcy tej tematyki nie znajdują tu właściwie nic nowego. Dlatego też, jakkolwiek należy cieszyć się, że krakowskie wydawnictwo zdecydowało się przybliżyć polskim czytelnikom problematykę Włoch faszystowskich, to jednak należy żywić nadzieję, że wkrótce będziemy mieli okazję zapoznać się z polską wersją jednego z dzieł włoskich historyków, wybitnych znawców tej problematyki jak Renzo De Felice, Emilio Gentile, Giovanni Sabbatucci czy Francesco Perfetti.

Joanna Sondel-Cedarmas

Joanna Sondel-Cedarmas, *Gabriele D'Annunzio.*
U źródeł ideologicznych włoskiego faszyzmu

Universitas, Kraków 2008, ss. 317

Włoski faszyzm wywołuje wciąż żywe dyskusje wśród współczesnych historyków, prawników i politologów, choć od jego upadku upłynęło już kilkadziesiąt lat. W szczególności nie tracą na ważności dyskusje na temat interpretacji tego zjawiska. Znacomity znawca tej problematyki, Renzo de Felice, wyróżnił aż dziewięć rodzajów interpretacji faszyzmu. Ujmowały one faszyzm jako: chorobę moralną Europy, wynik historycznego rozwoju, wytwór społeczeństwa kapitalistycznego, formę totalitaryzmu, zjawisko transpolityczne. De Felice traktował faszyzm także z punktu widzenia katolickiego, psychospołecznego, socjologicznego i socjoekonomicznego⁵. Natomiast Maria Zmierczak wyróżniła w powojennych badaniach nad faszyzmem pięć ujęć problemu: psychologiczne, którego głównymi przedstawicielami byli Wilhelm Reich, Erich Fromm i Hannah Aredt; fenomenologiczne na czele z Ernstem Noltem; historyczno-socjologiczne reprezentowane przez Gini Germaniego i Heinricha Augusta Winklera; politologiczno-prawnicze głoszone na przykład przez Johna Solé Tura i Paula Marlora Sweezy; a także ekonomiczno-społeczne wyrażane m.in. przez Karla Dietricha Brachera i Andreasa Hillgrubera⁶.

⁵ R. de Felice, *Interpretacje faszyzmu*, Warszawa 1976, s. 37–153.

⁶ M. Zmierczak, *Spory o istotę faszyzmu*, Poznań 1988, s. 124–252.